

Володимир ГОЛОВЧЕНКО,

доктор політичних наук, професор

Інституту міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І НЕЗАЛЕЖНА УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВА

Анотація: Статтю присвячено діяльності найбільш авторитетного діяча модерного українського національно-визвольного руху, Голові Української Центральної Ради Михайлу Грушевському. Аналізуючи спадщину минулого, автор у своїй статті відкриває по-новому видатного вченого й мислителя, який через певні об'єктивні обставини став біля державного й зовнішньополітичного керма країни в доленосний для неї час.

Ключові слова: Центральна Рада, Українська революція, Михайло Грушевський.

У вересні 2016 року минуло півтора століття від народження творця національного наративу й найбільш авторитетного діяча модерного українського національно-визвольного руху, голови Української Центральної Ради Михайла Грушевського, що чи не найбільше асоціюється з ідеєю вітчизняного державотворення. Такі імена належать до національного Пантеону знаних історичних постатей, а пам'ять про них на різних рівнях вшановується в сучасній незалежній Україні. На жаль, не залишилося людей, які б особисто знали М. Грушевського, але колективна й історична пам'ять про нього існує й безперечно буде жити в майбутньому.

У розпал Української революції 1917–1920 рр. М. Грушевський зізнався: «Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути проведений відповідно широко» [1, с. 4]. Але й досі цитують здебільшого лише першу частину наведеної думки, хоча та варта уваги цілком як повчальний урок видатного вченого й мислителя, що через певні об'єктивні обставини став біля державного й зовнішньополітичного керма країни в доленосний для неї час.

Якщо грушевськознавство поступово успішно долає упередження й міфологічні уявлення та наближається до певної наукової парадигми образу історика й політика, то популяризаторське історіописання, працюючи в легітимізаційному напрямі, формує ідеальний образ провідника нації, що за масштабами поступається лише її генію — Тарасу Шевченку. Як зазначив Г. Касьянов, постать М. Грушевського як жодна інша справді пасує часу: «Сам він піддавався гонінням, його історична схема цілком співзвучна потребам доби, її треба „реабілітувати“, оскільки вона була забороненою, зрештою, образ видатного історика з його відреставрованим іміджем „класичного інтелігента“ виглядає надзвичайно привабливою постаттю для любителів пам'яток — як літературних, так і скульптурних» [2, с. 79–80].

Очевидно, що за радянської доби українському суспільству свідомо нав'язувалося вкрай заідеологізоване уявлення про М. Грушевського та інших лідерів революції 1917–1920 рр. як представників «темної сторони», зла. Наприклад, у постанові ЦК КП(б)У № 244 «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 року вітчизняним історикам закидалося, що вони «до кінця не змогли викрити антинаукову реакційну „теорію“ українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому, не змогли показати, що якраз за допомогою цієї „теорії“ ідеологи української націоналістичної контрреволюції (Грушевський, Петлюра, Донцов, Винниченко, Єфремов та інші) намагалися ідейно обеззброїти робітників і селян України в їх боротьбі за соціалізм, відірвати український народ від усіх народів Радянського Союзу, а Україну перетворити в колонію німецького імперіалізму» [3, с. 561].

Після чергового проголошення незалежності Української держави 24 серпня 1991 року ім'я М. Грушевського та пам'ять про нього було повністю реабілітовано. Значна спадщина наукового й культурологічного надбання вченого стала здобутком українства, починаючи від репринтної публікації його «Ілюстрованої історії України» й до повного зібрання творів у 50 томах, що виходить у львівському видавництві «Світ». Ім'ям М. Грушевського названо науково-дослідницькі установи й навчальні заклади, музеї й вулиці багатьох міст нашої держави. На вулиці Грушевського знаходяться будівлі Верховної Ради й Кабінету Міністрів України; біля Будинку вчителя, де в 1917–1918 рр. проводилися засідання Центральної Ради й мирні переговори Української Держави (гетьманату П. Скоропадського) з делегацією більшовицької Росії, в 1998 р. було відкрито монумент видатному діячеві вітчизняного державотворення; його зображення є на 50-гривневій купюрі.

Таким чином, нові вітчизняні політико-державні еліти в пошуках їхньої легітимізації звернулися до постаті М. Грушевського як провідника українського національно-визвольного руху й глави першої

модерної національної державності, пам'ять про якого (як науковця) часом толерувалася в СРСР, а сакральна спадщина переходила до наступних Президентів України та всієї влади загалом. Про це влучно зауважив ще на схилі горбачовської «перебудови» Я. Дашкевич: «Михайла Сергійовича ненавиділи як псевдонауковці, котрих драгувало те, що Україна мала вченого світового рангу, так і вороги України, її нації, апаратники, функціонери, що нищили вітчизняні гуманітарні знання та історичну пам'ять народу» [4, с. 65].

Від початку суспільно-політичної дискусії щодо місця М. Грушевського в будівництві незалежної Української держави окреслилися два підходи. Їх синтезував Л. Кравчук, який небезпідставно волів, щоб саме його вважали першим Президентом України. Коли йому вручили Почесну медаль із зображенням М. Грушевського й написом «Перший Президент України. Обраний Центральною Радою 29 квітня 1918 р.», то Леонід Макарович заявив: «Я розумію, що Грушевський перший президент, але ж я і не другий». Після чого медаль доопрацювали, на звороті з'явилося зображення Л. Кравчука з написом «Перший Президент України. Всенародно обраний 1 грудня 1991 р.» [5].

То ким же є Михайло Грушевський в українському державотворенні? Спробуймо відповісти на це запитання в контексті першої спроби будівництва цивілізованої вітчизняної держави-нації (nation) у ХХ ст.

Можна погодитися з думкою відомого дослідника Української революції 1917–1920 рр. — члена-кореспондента НАН України В. Солдатенка, «що на чолі її опинилися справді творчі інтелігенти, які здійснювали, так би мовити, „розумовий” вплив на події» [6, с. 5]. Справді, повалення російського самодержавства в лютому 1917 року спричинило своєрідний демократичний вибух у колишній євразійській імперії, його похідним й водночас органічним складником стала вищезгадана революція. Натхненником останньої, ідеологом, організатором і політичним керівником була Українська Центральна Рада, що почала формуватися вже 3 березня (за старим стилем) 1917 року.

Одним із перших завдань, які вона виконала, було розроблення концепції Української революції, визначення стратегічної мети, до якої й мала прямувати нація. Теоретичні програмні настанови в найзагальнішому вигляді, у баченні М. Грушевського, звелися до двох базових моментів: українці покликані зробити гідний і вагомий внесок у збереження, розвиток і поглиблення демократичного республіканського ладу в Росії й перетворення колишньої напівабсолютистської імперії на федерацію самоврядних автономних утворень (на взірці США), одним із яких (можливо, головним) і мала стати Україна.

Не оминув М. Грушевський і ще одного зовнішньополітичного пріоритету — російського, хоча й не пожалів для нього дошкульних і гнівних означень. Та вже влітку 1920 року, вгамувавши емоції, він тверезо і розважливо писав: «Об'єктивні дані, реальні умови україн-

ського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин із нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки» [7, с. 120].

Щоправда, у тому ж збірнику «На порозі нової України: Гадки і мрії» на перший план Голова Центральної Ради висував тезу про те, що український народ є більше західним, європейським, аніж східним. Цей «європеїзм» бере початок від прадавніх зв'язків із германською і кельтською культурою Подунав'я, масового напливу скандинавів за часів формування Київської Русі, від надзвичайно широких династичних зв'язків, починаючи від Володимира Великого і Ярослава Мудрого аж до його онуків із німецькими князівствами та іншими державами, що входили в сферу західної, пізніше католицької, культури. Далі — Королівство Русі Данила Романовича та його нащадків із великими німецькими колоніями.

Водночас, пишучи, що «Україна жила єдиним життям, одними ідеями з Заходом», М. Грушевський визнавав, що старі східні й візантійські традиції Київської Русі частково асимілювали нові західні тенденції, внаслідок чого виникли «оригінальність і чар українського мистецтва XVII–XVIII ст.» і взагалі української культури. Та якщо «історичні умови життя» орієнтували Україну на Захід, то географічно вона тяжіла на Південь, до Чорного моря. І коли ситуація сприяла цьому, Україна намагалася закріпитися на чорноморському узбережжі.

Прогнозуючи «нові перспективи» зовнішньополітичного життя України, М. Грушевський на перше місце, поряд із Німеччиною, висував і США з огляду на їхні «незвичайні фінансові та технічні засоби», демократизм, ініціативність і сміливість народу. «Німеччина і Сполучені Держави Америки — се дві великі школи... Німеччина більш теоретична, Америка більш практична» [7, с. 99–100].

Але, відводячи США і Німеччині роль вищої школи для українських наукових, державно-політичних і ділових виробничих кіл, автор вважав, що полем бізнесової й міжнародної діяльності України мусять стати краї, найцікавіші для неї з геополітичного погляду, а саме район Чорномор'я, тим більше, що український народ, на його думку, є одним із найбільш «орієнталізованих» західних народів [7, с. 95].

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради та абсолютної більшості її депутатів були об'єктивно зумовлені ступенем політичної зрілості тогочасної стадії українського національно-визвольного руху. Про бачення організованими українськими колами найближчих перспектив боротьби досить чітко уявлення дає ще декларація Ради Товариства українських поступовців «Наша позиція», оприлюднена в грудні 1916 року. Її вимоги не йшли далі «автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед

яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому самостійно розвиватися і прогресувати економічно... Йдучи до зазначеної мети, шукаємо собі спільників як серед співзвучних елементів недержавних націй Росії, так і серед тих, на жаль, нечисленних заступників російського громадянства, що поділяють основне наше домагання — автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах» [8, с. 302].

Найбільш масова і впливова, зорієнтована на селянство, національна політична організація — Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), що мала вирішальний вплив на вироблення курсу Центральної Ради й до якої, зрештою, вступив і сам М. Грушевський, у своїй партійній програмі (липень 1917 року) вважала «необхідним під теперішню хвилю вимагати перебудови російської держави на федерацію рівноправних національно-територіальних республік із забезпеченням у їх межах прав національних меншостей» [9, с. 119].

На автономістсько-федералістських позиціях після Лютневої революції 1917 року в Росії перебували не лише провідні українські політичні організації, а й майже всі з більш ніж півсотні національних партій, які виникли чи поновили свою діяльність на території колишньої Російської імперії, а саме: литовська Партія національного прогресу «Пажанга», Естонська демократична партія, Латиський селянський союз, Грузинська національно-демократична партія, Вірменський революційний союз «Дашнакцутюн», Мусульманська демократична партія «Мусават» (тюркською — «рівність») та інші впливові політичні об'єднання.

Лише Польська соціалістична партія та її союзники — Польська селянська партія й Партія національної незалежності, а також Партія активного опору Фінляндії («активісти»), з огляду на гіркі уроки попереднього визвольного руху, продовжували твердо відстоювати гасло державної незалежності й відокремлення своїх країн від постімперської Росії, слушно розраховуючи скористатися для його реалізації сприятливою міжнародною військово-політичною ситуацією, що складалася в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) наприкінці Першої світової війни.

Але Українська Центральна Рада ініціювала створення федерації вільних народів колишньої Російської імперії на основі визнання принципу однорідно-соціалістичної влади. Йшлося про легітимну перебудову Росії з «тюрми народів», за образним висловом М. Грушевського, на федерацію національно-державних утворень із широкими автономними правами й державним центром у Києві. Лютнева демократична революція в Росії 1917 року, що на вісім місяців перетворила її у найвільнішу країну світу, створила сприятливі умови для реалізації цих планів.

лізації таких планів провідників українського національно-визвольного руху, й передусім М. Грушевського. Під його головуванням Український національний з'їзд (конгрес) у перший день своєї роботи — 6 квітня 1917 року — заслухав реферати членів тимчасового ЦК Союзу українських автономістів-федералістів — Д. Дорошенка «Державне право і федеративні змагання на Україні», О. Шульгина «Федералізм. Домагання демократичної Федеративної Російської Республіки» та Ф. Матушевського «Автономія широка і обмежена, національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України. Права національних меншостей і їх забезпечення».

Після п'ятигодинного напруженого обговорення перспектив реформування Російської держави (в дебатах виступили 23 делегати) було прийнято резолюцію, у якій зазначалося, що «єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську». А резолюція, ухвалена перед закриттям Українського національного з'їзду — 8 квітня 1917 року, — доручала Центральній Раді «взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах у Федеративній Російській Республіці» [10].

Нині, в умовах гострої політичної боротьби за владу й російської збройної агресії на Півдні та Сході України, запеклих дискусій навколо перспектив оптимізації її форми державного устрою й завершення переходу до європейського взірця децентралізації й ринкового неолібералізму, поширеним став погляд, що діяльність Центральної Ради треба оцінювати загалом якщо й не негативно, то принаймні нейтрально, оскільки хибними виявилися вже два відправних, наріжних моменти її політики — народоправство (соціалізм) і автономістсько-федералістська орієнтація. Саме вони, буцімто, й завадили у 1917 році скористатися з наданого історією рідкісного сприятливого шансу відродити й утвердити Українську державу, завели націю на манівці.

Але на початковому етапі справді національної Української революції 1917–1920 рр. абсолютна більшість її проводу виходила з того, що зі здобуттям нацією демократичних гарантій, можливості порядкувати власним життям, із виключенням втручання в її автономну життєдіяльність імперського центру національне відродження зможе розвинути таку масштабну волю й енергію, за яких українцям вже будуть і непотрібні штучні відмежування від чужих впливів чи конкуренцій. А належність до великої й могутньої демократизованої євразійської держави дозволить ефективно скористатись із її, здавалося б, очевидних переваг, особливо важливих за умов продовження світової війни та пошуків мирного виходу з неї. На жаль, вітчизняна історія не виправдала цих оптимістичних сподівань як століття тому, так і після перемоги Революції гідності 2014 року.

Але М. Грушевський був абсолютно переконаний у перевагах демократичного ладу, заснованого на федералістських началах, над централізованим і унітарним державним устроєм (із небажаною перспективою переростання в авторитарний і абсолютистський режим). Тому Голова Центральної Ради обережно пропонував: в умовах піднесення Української революції гасло автономно-федералістської перебудови Росії „могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські й неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність із ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України» [11, с. 99].

Отже, мова йшла про цілком природне тоді засвоєння гасел, запропонованих масовим національно-визвольним рухом. У тритомнику заступника Голови Центральної Ради й першого Голови Генерального Секретаріату автономної України В. Винниченка є прикметний підрозділ із дещо іронічною назвою: «І хведеративна» [12, с. 179]. Тонкий знавець української душі й талановитий художник, він блискуче відтворив тоді процес визрівання політичної й національної свідомості в усіх верствах українства, особливо в селянському середовищі.

Історична доля, на перший погляд, давала унікальну нагоду українському народу на здобуття власної національної державності. Перспектива й далі помирати за інтереси союзників колишньої Російської імперії аж ніяк не влаштовувала українців як на фронті, так і в тилу. Проблема полягала лише в тому, в який спосіб домогтися миру, оскільки після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, що вдався значною мірою завдяки вмілій антивійсьній агітації, жодні сумніви в цьому відпали. До того ж Центральна Рада дала себе випередити в справі ініціативи мирних переговорів ленінському урядові. Доки різноманітні українські з'їзди виносили резолюції про потребу негайного «демократичного миру», російські більшовики просто запропонували німцям почати переговори про його укладення.

Українське ж керівництво впритул приступило до вирішення проблеми війни і миру лише 21 листопада (4 грудня) 1917 року, коли при відкритті засідання Малої ради М. Грушевський наголосив на тому, що головнокомандувач Румунським фронтом — генерал Д. Щербачов повідомив, ніби він «приневолений (ленінським розпорядженням. — Авт.) розпочати мирові переговори з ворогом і просить Раду прислати свого представника для участі в цих переговорах» [13]. Депутати, які виступили в дебатах, зійшлися на думці, що справу миру на російських Румунському та Південно-Західному фронтах має взяти в свої руки саме Центральна Рада.

Більшістю голосів було ухвалено резолюцію, що передбачала відрадження урядових представників «на fronti для ведення перегово-

рів у справі перемир'я», а головне — звернення від імені УНР «як до союзних, так і ворожих держав із пропозицією розпочати мирні переговори, довівши про це до відома нейтральних держав». Члени Малої ради знову наполягали на тому, що «справу миру від імені всієї Російської Республіки може вести лише центральний соціалістичний орган федеральної влади», але вважали за потрібне повідомити ленинський Раднарком і «правительства інших республік Росії для координації ведення цієї справи» [14].

Голова фракції УПСР у Малій Раді і член мирної делегації УНР на Брестських мирних переговорах О. Севрюк пізніше свідчив: «Мали ми конференцію з головою Центральної Ради М. Грушевським, говорили про Чорне море, економічні інтереси України та українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити». У разі ж незгоди Австро-Угорщини поступитися належними їй західноукраїнськими землями, припускав Голова Центральної Ради, українські делегати мали добиватися створення з них автономного коронного краю [15, с. 46].

Можливостей для дипломатичних маневрів на Брестських переговорах у делегації УНР було небагато. Та й відповідних потребам моменту кандидатів до делегації через природні причини (повна відсутність українських дипломатів бодай із якимось фаховим досвідом та необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на переговори було відправлено здебільшого молодих людей: В. Голубовичу (голові делегації) було 32 роки, М. Левитському — 37, М. Любинському — 26, М. Полозу — 27, О. Севрюку — 24 роки.

Не дивно, що, попри всі їхні потенційні особисті риси, на момент Брестської мирної конференції вони об'єктивно були малопідготовленими до прямого зіткнення, жорсткого протистояння з грандами європейської дипломатії. Певною мірою це компенсувалося тим, що членів делегації двічі консультував М. Грушевський, що як вчений-історик не лише досить чітко науково прогнозував поведінку всіх суб'єктів переговорного процесу, а й найбільш ґрунтовно й тонко розумівся на суто українських проблемах, національних інтуїціях, імовірних шляхах їхньої реалізації. Отже, принаймні частина лідерів Української революції, а серед них і Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко (та й Голова Центральної Ради М. Грушевський), були політиками-реалістами. І якщо вони рибили відповідальний вибір, то це зовсім не означає, що були впевнені у правильності здійснюваних кроків, але альтернативи їм не знаходили чи не могли її реалізувати.

Водночас не слід скидати з рахунку, що перша ж широкомасштабна зовнішньополітична акція очолюваної М. Грушевським УНР — участь у Брестській мирній конференції й підписання в ніч на 26 січня (9 лютого) 1918 року мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Османською імперією — ознаменувалася пе-

ретворенням щойно відродженої національної держави на повноправного міжнародного актора, практично миттєвим офіційним європейським визнанням України. Проте досягнутий на конференції успіх — укладення першого у Великій війні мирного договору — надав такої зловісної ролі зовнішньополітичному чинникові, що саме той став вирішальним у загибелі «першої» УНР, перервав республікансько-демократичний етап Української революції, поставив націю перед необхідністю долати нові випробування.

Відразу ж після підписання мирної угоди німецька сторона, маючи на увазі вирішення стратегічного завдання — поставок з України продовольства й сировини, — інспірувала звернення мирної делегації Центральної Ради за прямою збройною допомогою. 30 січня (12 лютого) 1918 року М. Любинський підписав звернення до німецького народу, в якому наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода Українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. У документі висловлювалася надія, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде їм на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини.

Про справжню мету військової допомоги УНР начальник штабу Головнокомандувача німецьким Східним фронтом генерал-майор М. Гофман у спогадах писав досить відверто: «Коли Центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його взяти. Ми сказали „а” і мусимо сказати „б”» [16, с. 137]. За таких умов уряд УНР і М. Грушевський не мали альтернативи, до того ж Центральна Рада, відступивши з Києва, залишилися без постійного зв'язку з мирною делегацією, члени якої нерідко були змушені діяти на свій розсуд.

Вже 5 (18 лютого) 1918 року німецька армійська група (більше 20 піхотних і 5 кавалерійських дивізій) генерал-полковника О. фон Лінзінгена розпочала просування вглиб української території вздовж залізниці Луцьк–Рівне–Козятин–Бердичів, а також із Ковеля на Сарни–Коростень. Кавалерійські та бронечастини з Луцька рухалися на Рівне–Житомир, який зайняли вже 11 (24) лютого, того ж дня перейшли в наступ уздовж залізниці Львів–Тернопіль–Жмеринка–Вапнярка–Одеса війська 2-ї австро-угорської армії фельдмаршала Е. Бем-Ермолі.

М. Грушевський спершу високо оцінював підписання делегацією УНР мирного договору з Центральними державами і вважав, що це угода «гідна і почесна, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає повну свободу в політиці й економічних справах» [7, с. 73]. Очевидно, ці рядки були написані під враженням перших звісток із Бреста, бо коли невдовзі голова української мирної делегації О. Севрюк, підсівши у вагон М. Грушевського десь між Сарнами і Житомиром, доповів йому справжні умови миру, той розплакався.

Однак після повернення до Києва М. Грушевський і його колеги з керівництва Центральної Ради не вважали вирішення проблем, пов'язаних із перебуванням німецько-австрійських військ, безпосереднім завданням українського парламенту. Цілком імовірно, що голова вищого законодавчого органу незалежної держави спочатку просто не бажав прямого спілкування з представниками командування Київською групою армій. Зокрема, М. Грушевський якось відмовив у прийомі начальнику її штабу генерал-лейтенанту В. Гренеру, відіславши його до когось із своїх заступників. Образа військового була такою сильною, що він і через три місяці, розповідаючи про цей епізод крайовому старості Холмщини й Підляшшя О. Скоропису-Йолтухівському, «так розхвилювався, що у його вирвалось: „Старий дурень, думав собі, що так можна поводитися з німецьким генералом!“» [17, с. 154].

Провід Центральної Ради вважав невідкладною справою ратифікацію Брестського мирного договору, тим більше, що німецький райхстаг ще 20 лютого (н. ст.) 1918 року більшістю голосів підтримав його укладення. Члени Малої Ради 14–15 березня провели досить гострі дебати щодо цього питання, на яких із великою промовою виступив М. Грушевський, особливо акцентуючи увагу на важливості входження Холмщини та Підляшшя до складу УНР. Зрештою, 17 березня 1918 року мирний договір між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією й Туреччиною був ратифікований. М. Грушевський із полегшенням тоді заявив: «Я щасливий констатувати, що Українська Центральна Рада сповнила це діло, котре вона поставила своїм завданням із перших днів революції: мир без анексій і контрибуцій — досягнений» [18].

Розуміючи делікатність свого становища у зв'язку із запрошенням військової іноземної допомоги, чільні діячі Центральної Ради й уряд УНР деякий час намагалися не надавати розголосу грабницькій поведінці німецьких та австрійських військ. По-перше, ініціатором запрошення іноземних військ у Бресті була саме українська сторона й тому мала терпляче чекати завершення їх «визвольної місії». По-друге, так і не були напрацьовані договірно-правові умови перебування німецько-австрійських військ в Україні. По-третє, німецьке військо командування швидко переконалося в нездатності тогочасного керівництва УНР стабілізувати становище в країні власними силами. А без цього Центральні держави не могли реалізувати стратегічні цілі «хлібного миру».

М. Грушевський, як голова Центральної Ради, доволі неохоче і в досить делікатних виразах визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть вважав їх неминучими під час бойових операцій у чужій країні [19, с. 185]. Визнавати власне безсилля взагалі було не в характері лідера Української революції, тому він картав ті опозиційні кола, які намагалися використати запрошення німців для дискредитації національної влади.

Зате Центральна Рада дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «святая святых» правлячої УПСР — земельну сферу. 6 квітня 1918 року був оприлюднений наказ новопризначеного головнокомандувачем Київською групою армій генерал-фельдмаршала Г. фон Ейхгорна щодо проведення в Україні весняної сівби, яким німецька військова адміністрація грубо втрутилася у внутрішні справи УНР. М. Грушевський, Голова Ради Народних Міністрів УНР В. Голубович і міністр продовольчих справ М. Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із німецьким послом А. Муммом фон Шварценштайном. Очевидно, розмова була напруженою, оскільки наступного дня на засіданні Малої Ради М. Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ» [20].

А посол А. Мумм за підсумками бесіди з керівництвом УНР повідомив тоді МЗС Німеччини: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе» [21, с. 347]. Єдиною сферою, де взаємини УНР із Центральними державами набули конструктивного характеру, стала торговельно-економічна. 23 квітня 1918 року в Києві був підписаний загальний «Господарський договір між УНР і Німеччиною та Австро-Угорщиною» й відразу набував чинності. Для розрахунків при товарообміні встановлювався валютний курс 1 німецька марка = 75 копійок, 1 австрійська корона = 50 копійок; Берлін і Відень мали задовольнити потреби Болгарії й Османської імперії з тих запасів, які надійдуть із УНР. У цілому Господарський договір був оптимальним на той час варіантом як для Центральних держав, так і для УНР. А невдоволення нових «союзників» перебігом переговорів та змістом договору свідчило про те, що українські посадовці далеко не були іграшкою в руках німців і сміливо висували свої вимоги як рівноправний партнер.

Однак це вже не могло врятувати приречену з усіх боків Центральну Раду й породжену нею демократичну парламентську республіку, що різко дисонувала як із внутрішньополітичними революційними процесами, так і протиприродним зовнішньополітичним «союзником» — кайзерівською Німецькою імперією. Генерал В. Гренер будь-які підходи у ставленні до Центральної Ради як репрезентанта самостійної держави, з котрою Німеччина зв'язана мирним договором, вважав помилковими й наполягав на зміні українського уряду. При цьому він незмінно наводив досить сильний аргумент — доки буде Центральна Рада, яку начальник штабу окупаційних німецьких військ вважав мішаниною мрійників, ідеалістів і «Katedersozialisten», вивезення хліба з України буде абсолютно неможливим [22, с. 108].

«Невтручання» командування Київською групою армій у внутрішні справи УНР закінчилося 25 квітня 1918 року, коли фельдмаршал фон Ейхгорн віддав наказ про введення в Україні німецьких військово-польових судів. Згідно з його п. 1 «всі порушення проти громад-

ського порядку, всі карні злочини, як і всі карні вчинки проти німецьких і союзних військ, а також проти належних до них осіб належать виключно особливому німецькому польовому суду». Крім того, заборонялися вуличні зібрання, агітація, спрямовані на порушення громадської безпеки, а виконання вимог наказу покладалося на штаб 27-го армійського корпусу [23, с. 52].

Обговорення критичного становища було негайно перенесено до Малої Ради під головуванням М. Грушевського, промови депутатів були войовничими, засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям». Депутати явно не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеного економічного договору змусить керівництво Німеччини «приструнити» чільних військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у райхстазі тощо.

Завершити українським депутатам безплідну полеміку о пів на четверту пополудні 28 квітня 1918 року допомогли німецькі вояки, здійснивши неочікуваний візит до зали засідань, де відбулася хрестоматійно відома сцена з командою «Hände hoch!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців. Поза всіляким сумнівом, ця демонстрація німецької сили також була одним із елементів плану проведення державного перевороту, що ставила за мету деморалізувати членів Ради й зламати їхню волю до опору, а намагання заарештувати керівництво міністерств військового і внутрішніх справ — нейтралізувати силові відомства УНР.

Таким чином, саме складний перебіг подій світової війни відкрив Україні можливість державно-національного самовизначення, коли було проголошено створення УНР, а згодом і її політичну незалежність, що дозволило стати суб'єктом міжнародного права й укласти з Центральними державами мирний договір. Але німецькі офіційні кола, добре усвідомлюючи, що саме вони значною мірою прищвидшили появу суверенної УНР, не розглядали її як самодостатнього й цілком рівноправного партнера. Водночас і лідери Центральної Ради, зокрема М. Грушевський, вважали, що не «царська справа» — контактувати з німецькими генералами.

До того ж «очищення огнем» більшовицького нашестя, за образним виразом М. Грушевського, вивільнило Україну від «песького обов'язку» перед Росією, але жодним чином не позбавило провід Центральної Ради від намірів продовжити соціалістичні перетворення, особливо в галузі земельних відносин. Догматизм внутрішньої політики УНР інспірував гострий конфлікт між малоземельними й безземельними селянами з одного боку та середніми і великими землевласниками — з іншого, причому приватновласницька ідеологія останніх була більш зрозумілою і близькою німецькому офіцерству.

Уряд УНР так і не зміг укласти військову конвенцію з Центральними державами, породжуючи не лише нові хвилі німецько-австрійських реквізицій, але й збройний селянський опір, ототожнення окупантів із українською владою, яка їх запросила. Упевненість українського керівництва в тому, що гостра потреба німців і австрійців у продовольстві робить уряд УНР незамінним, як і сподівання на потужну підтримку німецьких колег-соціалістів, також були ілюзорними.

Насправді ж 26 квітня 1918 року фельдмаршал фон Ейхгорн нарешті отримав офіційний дозвіл кайзера Вільгельма II на проведення державного перевороту в Києві. Тієї ночі німецькі війська, що вже зайняли всі стратегічні пункти столиці, роззброїли радикально налаштований полк дивізії синьожупанників, сформованої свого часу в Німеччині зусиллями Союзу Визволення України з колишніх військовополонених. Паралельно з обшуком у приміщенні Центральної Ради й арештом ряду міністрів 28 квітня німецькі генерали дали дозвіл відставному командирі 1-го Українського корпусу та військовому отаману Вільного козацтва генерал-лейтенанту П. Скоропадському озброїти своїх прихильників, яким протягом наступних двох днів і був переданий контроль над Києвом. П. Скоропадський мав перед рештою кандидатів на роль очільника нової влади дві незаперечні переваги — блискучу військову кар'єру й гетьманський родовід. Крім того, належність колишнього флігель-ад'ютанта Миколи II до великих землевласників, на думку німців, було запорукою поміркованості його аграрної політики.

29 квітня 1918 року тримісячне «стратегічне партнерство» молодій українській демократичній республіці з анахронічними центральноєвропейськими монархіями Гогенцоллернів і Габсбургів завершилося її фіаско. Тільки-но члени Центральної Ради поспішно, відразу в трьох читаннях, ухвалили Конституцію УНР — «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» як типово парламентської держави, що містив класичну модель розподілу влад (в Основному законі УНР знайшла втілення й засаднича ідея М. Грушевського щодо забезпечення найширших прав органів місцевого самоврядування, тобто децентралізації владної вертикалі), — повернулися посланці до німецького посла Мумма. В. Голубович із сумом доповів, що на всі їхні заяви й пропозиції барон відповів sacramentalною фразою: «Zu spat!» («надто пізно») [24].

Як зазначав М. Грушевський в «Автобіографії», після гетьманського перевороту він «жив у Києві інкогніто, зачасто міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань у літературно-науковій праці» [11, с. 230]. Закономірно постає питання: чому Великий українець не повернувся у державну політику, коли внаслідок переможного антигетьманського повстання під проводом очолюваної В. Винниченком Директорії в грудні 1918 року було відновлено УНР?

Вищезгаданий М. Ковалевський, один із лідерів УПСР, що очолював міністерство земельних справ відродженої УНР і опікувався здійсненням головної — аграрної реформи, вдався до делікатної формули відповіді: «Надходили нові часи, які вимагали нових людей», тому М. Грушевський фактично опинився «поза грою» [25, с. 454]. Директорія мала два ймовірних виходи зі скрутного зовнішньополітичного становища УНР: за будь-яку ціну прихилити на свій бік Антанту або увійти в порозуміння з більшовицькою Росією. Проте остання можливість була пов'язана з небезпекою, відносно якої члени Директорії не мали жодних ілюзій. Союз із червоною Росією міг створити тимчасовий спільний фронт проти польської експансії із заходу й білогвардійського наступу з півдня та південного сходу, але тоді ідея української національної державності була б рано чи пізно похована. Антанта ж на кінець 1918 року ще не мала чіткого плану вирішення російського питання: чи проектувати федерацію народів колишньої Російської імперії на демократичних засадах, чи відбудувати «єдину й неподільну» царську Росію.

На жаль, українські політики виявилися нездатними застосувати всі хитрощі міжнародної дипломатії, щоб використовувати одного члена Антанти проти іншого, на відміну від російських монархістів, які мали досконалу організацію, що сильно натискала на офіційні Вашингтон, Париж і Лондон. В українському ж керівництві моментально окреслилися глибокі розбіжності щодо пріоритетного зовнішньополітичного курсу відновленої УНР: Голова Директорії В. Винниченко і призначений за його рекомендацією 26 грудня 1918 року Головою Ради Народних міністрів і міністром закордонних справ В. Чехівський виступали за порозуміння з ленінським урядом, їм опонував Головний отаман Армії УНР С. Петлюра, що виступав за європейську модель державотворення.

М. Грушевський, який наприкінці березня 1919 року емігрував до Відня, де створив Український соціологічний інститут і працював над великим науковим проектом — багатотомною «Історією української літератури» (перші її томи були надруковані в 1923 р., останній, 6-й том, лишився в рукопису й побачив світ тільки в 1995 р.), свою державницьку позицію окреслив у червні 1920 року в друкованому органі «Закордонної делегації» УПСР — газеті «Борітеся — поборете». Вказуючи на те, що Конституція УНР від 29 квітня 1918 року мала «посередній характер» між «готовими шаблонами західноєвропейської демократії» й «новим соціалістичним змістом», він писав про потребу взяти на озброєння «диктатуру трудового народу в формі радянської соціалістичної республіки, яка в силу даних умов найближчим часом мусить бути федерацією сільських громадських Рад із включенням між ними... Радами робітничими, а, може, також і трудово-інтелегентськими».

М. Грушевський також наголошував, що не вважає за можливе «вдаватися в подробиці устрою сей української радянської республіки» й окреслює лише загальну схему: «робітничо-селянська рада — громади (комуни) — місцеве об'єднання (волость, місто) — земля — всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада» [26, с. 230–231].

Перемога більшовиків у громадянській війні на теренах колишньої Російської імперії (на тлі прикрих невдач Українських національно-визвольних змагань), а надто непівська економічна лібералізація, утворення СРСР на позірно федералістських засадах і перехід Кремля у національній політиці до «коренізації» (в Українській СРР — до «українізації») партійно-державного апарату й культурно-наукового життя зміцнювало у М. Грушевського віру в доцільність повернення в Україну. Слід зазначити, що й більшовицька влада стосовно колишнього Голови Центральної Ради УНР демонструвала гнучкі підходи, зокрема, залучивши його до організації в Європі допомоги голодуючим у радянській Україні та налагодження видання шкільної, наукової й художньої літератури для дітей [27, с. 20, 26].

Вже в березні 1924 року М. Грушевський із сім'єю приїхав до Києва, працював професором історії в Київському державному університеті. Був обраний академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН), керівником її історико-філологічного відділу. Також очолив археографічну комісію ВУАН, метою якої було створення наукового опису видань, надрукованих на українських етнічних територіях у XVI–XVIII ст. 12 січня 1929 року М. Грушевського обрали дійсним членом Академії наук СРСР, але з осені того ж року почався погром історичних установ, створених академіком, репресій і передчасної смерті великого науковця.

Відзначаючи чверть століття відновлення державної незалежності України, що вже третій рік змушена збройно боронити свій суверенітет, територіальну цілісність і європейський вибір від російської агресії, ми маємо у великих людях бачити не пам'ятники на постаментах, а живих діячів національного руху і державників, яким притаманні вади й пристрасті звичайних смертних. Ми повинні зрозуміти їхні вчинки, щоб стати розумнішими, цей нелегкий шлях давно здолали європейські й північноамериканські народи, які наново відкрили для себе своїх велетів, щоб освоїти спадщину минулого. Цією дорогою неминуче доведеться пройти й нам.

1. *Грушевський М.* На порозі нової України: Гадки і мрії. — К.: Наукова думка, 1991. — 128 с.
2. *Касьянов Г.* Сучасний стан української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. — 2004. — № 1 (9). — С. 78–91.
3. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 книгах. Книга 1. 1936–1947. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 630 с.

4. *Дашкевич Я.* Михайло Грушевський — творець концепції української національної науки // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Зб. наук. праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень 1990. — Л., 1992. — С. 65–71.
5. *Решодько Л.* Михайло Грушевський і Україна: шана і зневага. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1121093826.html>.
6. *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С. Грушевського в концепцію української революції // Український історичний журнал. — 1996. — № 5. — С. 3–27.
7. *Грушевський М.С.* На порозі нової України — 128 с.
8. *Лотоцький О.* Сторінки минулого: Ч. 3 / ред. Р. Смаль-Стоцький. — Варшава: Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1934. — 396 с.
9. Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / упорядник В.Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтинг; Фенікс, 1993. — 336 с.
10. Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 4.
11. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / упоряд. і підготов. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А.П. Демиденка; редкол.: О.Т. Гончар та ін. — К.: Веселка, 1992. — 551 с.
12. *Винниченко В.* Відродження нації (Історія Української революції [марець 1917 — грудень 1919 р.]. — Ч. 1. — К.; Відень, 1920. — 348 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 113. — арк. 7.
14. Нова Рада. — 1917, 23 листоп.
15. Берестейський мир: спомини та матеріали. З нагоди 10-тих роковин. 9/II.1928 — 9/IV.1928 р. / зладив і попередив вступом І. Кедрин. — Л.: Червона Калина, 1928. — 320 с.
16. *Гофман М.* Записки і днівники 1914–1918 гг. — Москва: Дрофа, 2003. — 485 с.
17. *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т.2. — К.: Темпора, 2004. — 464 с.
18. Робітничка газета. — 1918, 19 берез.
19. Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, 1992. — 278 с.
20. Робітничка газета. — 1918, 16 квіт.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К.: Наукова думка, 1997. — 424 с.
22. Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 року: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. — 1994. — № 1. — С. 104–120.
23. Крах германської окупації на Україні (по документам окупантів) / под ред. М. Горького, І. Минца і Р. Эйдмана. — Москва: ОГИЗ «История гражданской войны», 1936. — 207 с.
24. Киевская мысль. — 1918, 1 мая.
25. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук: [б.в.], 1960. — 720 с.
26. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Товариство «Знання» України, 1991. — 240 с.
27. *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924–1934). — К.: Інститут української археографії АН України, 1993. — 198 с.

Volodymyr HOLOVCHENKO,

*Doctor of Political Sciences, Professor
at the Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University of Kyiv*

MYKHAILO HRUSHEVSKYI AND INDEPENDENT UKRAINIAN STATE

Abstract: September 2016 will mark the 150th anniversary of the birth of the creator of national narrative and the most respected leader of modern Ukrainian national liberation movement, Head of the Ukrainian Central Rada Mykhailo Hrushevskyyi.

In the Soviet era, Ukrainian people were convinced that Hrushevskyyi and other leaders of the Revolution of 1917–1920 belonged to the «dark side». After another declaration of independence of the Ukrainian State on 24 August 1991, the character of Hrushevskyyi was fully retrieved.

Who is Mykhailo Hrushevskyyi for the Ukrainian state-building?

The overthrow of the Russian autocracy in February 1917 caused a sort of democratic explosion in the former Eurasian empire. The above-mentioned revolution, the mastermind, ideologist, organizer and political leader of which was Ukrainian Central Rada, became its outcome and integral part at the same time. One of the first tasks the Ukrainian Central Rada performed was developing the concept of the Ukrainian revolution, determining strategic goal the nation to follow. The theoretical instructions by Hrushevskyyi could be summarized in two main points: Ukrainians were called to make a significant contribution to the development and deepening of democratic republican system in Russia and the transformation of the former half-absolutist empire into a federation of autonomous self-governing entities. The February revolution of 1917 created favourable conditions for the implementation of such plans.

The historical fate seemingly gave Ukrainians a unique opportunity to gain statehood. The only problem was how to get peace. On 21 November (4 December) 1917 the meeting of the Mala Rada adopted a resolution aimed at sending government representatives to start peace talks.

The first large-scale foreign policy action of the headed by Hrushevskyyi UNR – participation in the Brest Peace Conference and signing a peace treaty with Germany, Austria-Hungary, Bulgaria and the Ottoman Empire on 26 January (9 February) 1918 – was marked by the transformation of the newly-revived state into a full-fledged foreign policy player through the immediate European official recognition of Ukraine.

However, after achieving success — the signing of the first peace treaty of the Great War — the foreign policy factor assumed significance and became crucial in the death of the «first» UNR, it interrupted a republican-democratic stage of the Ukrainian revolution and caused new challenges for the nation.

Immediately after signing the peace treaty, the German part incited the peace delegation of the Central Rada to request direct military support. On 5 February (18 February) 1918 the German Army Group of the Colonel-General Alexander von Linzinhena entered the territory of Ukraine.

At first, M. Hrushevskiy highly appreciated the signing of the peace treaty. But later, when the head of the Ukrainian delegation O. Severiuk met him and reported on true terms of the treaty, M. Hrushevskiy broke into tears.

Keywords: Central Rada, Ukrainian revolution, Mykhailo Hrushevskiy.